

Тема 3. Диференціальна психологія міжстатевих відмінностей

Проблема статевої і статеворольової диференціації багатопланова. А основна її категорія - стать - є предметом міждисциплінарного вивчення. Дослідження в різних галузях науки (біомедичних, соціокультурних, психолого-педагогічних) взаємопов'язані і не можуть одне без одного розкрити свої можливості. Тому, щоб повністю охопити цю проблему, слід розглядати її комплексно, звертаючись до різних дисциплін.

Стать у структурі індивідуальності

Основна ідея теорії інтегральної індивідуальності В. Мерліна і спеціальної теорії індивідуальності В. Русалова про ієрархічну супідрядність усіх індивідуальних відмінностей за визначальної ролі чинників біологічного характеру підтверджується і в психології статі.

Вивчаючи проблеми статі, зарубіжні науковці послуговуються термінами: "sex", якщо йдеться про біологічні основи поведінки, і "gender", коли мають на увазі соціокультурний зміст поведінки.

Стать як біологічне явище (sex) стосується індивідуальних характеристик: вона визначається в момент зачаття людини, її неможливо змінити. Проте приймати або відкидати свою стать, переживати її як благо чи покарання людина може під впливом культурно-соціальних чинників: очікувань батьків, уявлень про призначення власної статі, її цінності тощо. Тому природні основи поведінки можна посилити або загальмувати, однак це може ослабити продуктивність людської діяльності і призвести до виникнення неврозів.

Стать як соціокультурний зміст поведінки (gender) зумовлюють чинники зовнішнього середовища: виховання, найближче оточення, культурні і моральні цінності суспільства, в якому зростає дитина, тощо.

Відмінності в психологічних якостях людей різної статі почали вивчати порівняно недавно. Значною мірою це пов'язано з тим, що загальнолюдську культуру* У т. ч. і психоаналіз, створювали переважно чоловіки, причому слово "чоловік" у різних мовах нерідко збігається зі словом "людина" й відрізняється від слова "жінка".

Зрозуміло, що і особливості репродуктивної поведінки (шлюбної поведінки, розмноження, догляду за потомством), і якості пізнавальних процесів, емоційної сфери та поведінки різнитимуться в чоловічій і жіночій групах. При цьому уявлення про статево-рольові психологічні варіації охоплюють і побутові забобони, і культурні стереотипи, і науково доведені факти.

У 1942 р. К. Макнемар виявив і підтвердив статистично, що в дівчаток розвинутіші естетичні смаки, мова, тонша координація, а в хлопчиків - кращі математичні і механічні здібності. Жінки адаптивніші, краще піддаються вихованню, у них вищий рівень соціальної бажаності, зате чоловіки кмітливіші, винахідливіші. Всі нові види професій спочатку освоюють чоловіки, потім - жінки. Жінки надають перевагу стереотипним видам професійної діяльності, а в чоловіків, які виконують монотонну роботу, можливі нервово-психічні розлади.

Біологічна стать і психологічний складник пов'язані неоднозначно: чоловік може мати жіночий характер, а жінка - поводитися по-чоловічому. Щоб людина прийняла, усвідомила свою стать і навчилася використовувати її ресурси, необхідна статево-рольова соціалізація - засвоєння в онтогенезі пов'язаних зі статтю ролей, цінностей, форм поведінки і діяльності.

Процес статево-рольової соціалізації дітей має такі істотні характеристики:

- зв'язок зі ступенем засвоєння дітьми стате-вих ролей;

- зв'язок із формуванням статеворольових цінностей, орієнтацій, мотивів поведінки, системи ставлень особистості до себе як представника певної статі і до оточення;
- статеворольові уявлення і статева ідентифікація;
- тісний зв'язок з процесом формування Я-концепції дитини і представлення образу Я в когнітивному, емоційному та оцінно-вольовому компонентах;
- неадекватний перебіг статеворольової соціалізації в дошкільному віці як причина порушень статеворольової і психосексуальної орієнтації на пізніших стадіях онтогенезу, неврозів та інших психотичних процесів.

Структурними компонентами статеворольової соціалізації, на думку дослідників, є: статева ідентифікація (зарахування себе до певної статі), статеве маркування (розпізнавання статі інших), статеворольові уявлення (уявлення про притаманні статі якості й поведінку), статеворольові цінності і переваги (засвоєння і прийняття притаманних статі форм поведінки), статеві ролі (засвоєння соціокультурних статеворольових атрибутів - тендеру), статеворольова орієнтація (спрямованість на засвоєння притаманних статі ролей, цінностей, форм поведінки тощо), статеворольова поведінка (реалізація статевих ролей в усіх формах життєдіяльності).

Співвідношення чоловічого і жіночого в психологічному портреті людини розглядали по-різному. Маскулінність (мужність) і фемінність (жіночність) протиставляли і розуміли дихотомічно: або одне, або друге. Також ці якості розглядали як полюси одного континууму: те, що відводить від мужності, автоматично наближає до жіночності. Ще їх трактували як незалежні автономні виміри, вважаючи, що кожна людина може мати деякі маскулінні й фемінні ознаки. Тому хоча біологічних статей усього дві, психологічних варіацій статеворольової ідентичності набагато більше.

Маскулінність і фемінність впливають на формування особистості як філогенетично зумовлені властивості психіки і як соціокультурні утворення, закладені в онтогенезі. Статева ідентичність - аспект статевої свідомості, який описує суб'єктивне переживання людиною себе як представника статі. Соціальним вираженням статевої ідентичності є статевая роль - система середовищних стандартів, приписів, нормативів, очікувань, якою повинна бути дитина (людина), щоб її визнавали як хлопчика (чоловіка) чи дівчинку (жінку). Оскільки ідентичність - явище складне, можна виокремити такі його аспекти:

- адаптаційна (соціальна) статевая ідентичність описує те, як особистість зіставляє свою поведінку з поведінкою інших чоловіків і жінок;
- цільова концепція Я як набір індивідуальних установок чоловіка і жінки про те, якими вони повинні бути;
- персональна ідентичність, що полягає в особистісному зіставленні себе з іншими людьми;
- его-ідентичність, тобто глибоке психологічне ядро того, що особистість як представник власної статі означає для самої себе.

Основою моделі ідентичності є: рівень співвідношення її аспектів; незалежність, ортогональність маскулінності і фемінності як вимірів ідентичності.

Базова статевая ідентичність поєднує філогенетичні й онтогенетичні аспекти особистості. Другий рівень представлений персональною статевою ідентичністю, у якій втілено синтез власних особистісних характеристик з "кальками" особистостей чоловіків і жінок узагалі. Третій рівень - статевая ідентичність (адаптаційний образ Я як представника статі), четвертий - статеворольові ідеали, орієнтації.

Формування психологічної статі - це реальне опанування атрибутів поведінки, особливостей емоційних реакцій, установок, уявлень, пов'язаних з чоловічою або

жіночою статевою роллю, набуття статевої ідентичності (статевої самосвідомості); думка індивіда про себе як представника певної статі порівняно зі статевим еталоном.

Статева ідентифікація - поєднання соціального процесу (засвоєння хлопчиком, дівчинкою відповідних статевих соціальних ролей і пов'язаних з ними прав та обов'язків) і психологічного (усвідомлення своєї статі і психосексуальної ідентичності). Кожне суспільство, кожна культура виробляють певний комплекс ознак, яким повинна відповідати поведінка представників кожної статі. Такі ознаки представлені як статеворольові стереотипи маскулінності й фемінності, зміст яких зумовлений рівнем розвитку суспільства, поділом праці в ньому, культурою, релігією, звичаями.

Статеворольові стереотипи - цінності, мотиви, типи поведінки, які вважають прийнятнішими для представників однієї статі, ніж для іншої. Статеворольові стереотипи суспільства визначають стиль поведінки чоловіків (хлопчиків) і жінок (дівчаток) і відображають зразки, орієнтуючись на які, люди реагують на представників кожної статі. Формування індивідуальних статеворольових стереотипів відбувається в процесі соціалізації дитини через засвоєння суспільного досвіду. Основну роль у ній відіграють статеворольові уявлення. Вони безпосередньо впливають на формування статевих ролей і статевої ідентичності, будучи когнітивною структурною частиною цих елементів психологічної статі. На основі статеворольових уявлень (стереотипів), засвоєння статевих ролей (ідентичностей) формується статева самосвідомість індивіда - усвідомлення себе чоловіком чи жінкою і необхідності виконання відповідних соціальних ролей.

Переважно чоловічий стиль поведінки і спілкування характеризують як більш активний, змагальний, предметно-інструментальний, а жіночий - як експресивний, залежний, пасивний, емпатійний.

Дослідники намагалися з'ясувати: ці відмінності маскулінності-фемінності генетично зумовлені чи сформовані внаслідок середовищних впливів. Щодо цього американський психолог Сандра Бем запропонувала тест маскулінності-фемінності й на основі його результатів виокремила вісім статевоїрольових типів. Вона запровадила поняття "андрогінний тип".

Андрогінія (грец. androgynos - двостатевий) - багатомірна інтеграція проявів емоційно-експресивного (жіночого) та інструментального(чоловічого) стилів діяльності, свобода тілесних експресій, відсутність жорсткого диктату статевих ролей, емансипація обох статей.

У психологічному розумінні з андрогінією пов'язують високі можливості соціальної адаптації. Так, С. Маккобі і К. Джеклін звертали увагу на те, що висока фемінність у жінок часто пов'язана зі заниженою самоповагою і підвищеною тривожністю. Пізніше довели, що високомаскулінні чоловіки і високофемінні жінки мають більше труднощів у тих видах діяльності, які не відповідають традиційним статевоїрольовим стереотипам, тоді як андрогінні особистості з високими потенціями маскулінності і фемінності легше змінюють тип і стиль діяльності залежно від умов, менше піддаються дистресам.

С. Бем так характеризує статевоїрольові типи:

- маскулінні чоловіки (нечутливі, енергійні, честолюбні);
- маскулінні жінки (наділені сильною волею, схильні змагатися з чоловіками і претендувати на їх місце у професії, соціумі, сексі);
- фемінні чоловіки (чутливі, цінують людські стосунки і досягнення духу, нерідко належать до світу мистецтва);
- фемінні жінки (архаїчний тип абсолютно терплячої жінки, що охоче погоджується бути "фоном" у житті близьких людей, характеризуються витримкою, вірністю і відсутністю егоїзму);

- андрогінні чоловіки (поєднують у собі продуктивність і чутливість, нерідко обираючи гуманні професії лікаря, педагога тощо);
- андрогінні жінки (здатні розв'язувати цілком "чоловічі" завдання, використовуючи жіночі засоби (гнучкість, комунікабельність);
- недиференційовані чоловіки і жінки (часто не вистачає лібідо в широкому значенні слова, вони страждають від нестачі життєвих сил).

Отже, стать - багатогранне біологічне, психічне і соціокультурне утворення, яке пронизує всі рівні (організм, індивід, особистість) інтегральної індивідуальності. Предметом диференціально-психологічного аналізу передусім є міжстатеві відмінності, обумовлені не культурними чинниками, а індивідним рівнем.

Теорії і концепції розвитку статевої ідентичності

Механізми статевої диференціації і засвоєння статевих ролей/ідентичностей стали предметом дослідження представників різних зарубіжних шкіл, концепцій.

Теорія моделювання, яка ґрунтується на психоаналітичній концепції ідентифікації З. Фрейда, стверджує, що психологічна стать дитини формується на підсвідомому рівні насамперед як наслідування поведінки дорослих представників своєї статі (в першу чергу когось із батьків). Якщо об'єктом ідентифікації і наслідування є представник однієї з дитиною статі, то статеворольова і психо-сексуальна орієнтація відбувається в потрібному напрямі. Діти справді частіше для наслідування обирають модель своєї статі, однак досі лишається незрозумілим, чому діти вибирають як зразок представників саме своєї статі.

Істотно розвинуло психоаналітичні уявлення про стать запровадження К.-Г. Юнгом понять "аніма" й "аніmus" - несвідомих образів жінки в душі чоловіка й чоловіка в душі жінки, що є узагальненим уявленням про протилежну стать і полегшує контакт із нею за допомогою неусвідомленого "пізнання".

У біхевіоризмі прийняття статевої ролі розглядають як наслідок набування навичок, підкріплюваних заохоченням, наслідуванням, вибором моделі поведінки. Маленькі дівчатка й хлопчики вже, як правило, мають особливості творчості й поведінки відповідно до статі, за якими можна діагностувати тенденції статевої соціалізації. Ще Е.-Г. Еріксон відзначав, що дівчатка частіше малюють щось завершене, замкнуте, яке має внутрішню площу; у їхніх малюнках переважають кола - це може бути озеро, сонце, причому внутрішній простір завжди заповнений. Це відповідає переважанню внутрішніх процесів і змін над зовнішніми. А у хлопчиків малюнки містять загострені (фалічні) фігури: башти замку, олівці, здебільшого спрямовані в зовнішній простір. Ця відмінність відповідає психологічному призначенню чоловічої і жіночої статей, яке в чоловіків полягає в інструментальному ставленні до світу, активній і завойовницькій поведінці, а в жінок - у спогляданні, сприйнятті, вбиранні, переробленні внутрішнього змісту. Діти також по-різному граються: для хлопчиків типова дія гри відбувається явно, в зовнішньому плані - аварія, катастрофа, війна, будівництво тощо. Для дівчаток найголовніше діється всередині; звідси інтерес до того, що відбувається в побудованому будиночку, замку, оточеному ровом, каструлі, що стоїть на вогні, та ін.

Матері інтуїтивно заохочують активність маленьких хлопчиків, прагнення до суперництва й досягнень. Водночас вимоги до дівчаток мають інший зміст: їм рідше забороняють плакати тощо. Сума вимог відображається в статево-рольових стереотипах, що існують у суспільстві й сім'ї, - укорінених уявленнях про те, якими повинні бути чоловіки і жінки. Особливості внутрішньої обстановки багато в чому визначають зміст статево-рольової ідентичності дитини. Важливо, чи відповідає стать дитини батьківським очікуванням; якщо ні, існує ризик подавлення властивих статі поведінкових проявів і вияву характерних для іншої статі. Якщо стать дитини збігається зі статтю старшої дитини, традиційні

статеворольові особливості у молодшої звичайно виражені сильніше: молодша сестра дівчинки матиме в собі більше "дівчачого", ніж молодша сестра хлопчика.

Ставлення батьків до власної статі проєкціюється на дітей. Наприклад, матері майже не проєкціюють на дочок чи синів маскулінно-фемінні стереотипи, прийняті в культурі, а батьки неоднаково сприймають і виховують дітей різної статі: дочок - гармонійно, заохочуючи в них фемінні якості; синів - суперечливо, вважають їх далекими від ідеалу й хочуть бачити більш мужніми, ніж ті насправді є.

Отже, усвідомлено й несвідомо заохочуючи одні форми поведінки і гальмуючи інші, можна регулювати процес маскулінізації-фемінізації дитини.

Теорія соціального навічання вирішальне значення приписує механізмам стимулювання, підкріплення із зовнішнього середовища: у хлопчиків заохочують маскулінну поведінку і осуджують фемінну, а в дівчаток - навпаки. У дітей поступово формуються уявлення про тип "хлопчачої" ("дівчачої") поведінки, заняття, інтереси, цінності. Рольова диференціація статі починається відразу після народження дитини, коли малюків наділяють іменем, одягають в різні кольори і дають різні іграшки, що чітко вказує на статеву належність як самій дитині, так і оточенню. Поведінка батьків - один із чинників статорольової ідентифікації в дошкільному віці.

Американський психолог Альберт Бандура стверджує, що для людини моделлю своєї статі є не конкретна особа (батько або мати), а абстрактний образ представника чоловічої або жіночої статі, який формується на основі статорольових уявлень у процесі інтеріоризації (лат. interior - внутрішній) - засвоєння суспільних статорольових стереотипів на основі спостережень за людьми різної статі, а також унаслідок підкріплення та заохочення типової для статі поведінки, осудження нетипової значущими дорослими і ровесниками.

Згідно з когнітивною теорією, статеву диференціацію є наслідком засвоєння дитиною когнітивних (пізнавальних) структур. Автори теорії вважають, що основи стевих установок безпосередньо формуються організацією пізнавальної сфери дитини відповідно до її стевой ролі. Стеворольові уявлення дітей не є пасивними продуктами соціального наичіння, а результатом активного відображення у свідомості дитини Д власного досвіду. Формування стеворольових уявлень у дошкільному віці залежить від загального інтелектуального розвитку дитини. Цей процес пов'язаний із самокатегоризацією - ототожненням дитиною себе з певною статтю. Прихильники цієї теорії вважають, що стеворольові уявлення і стереотипи є не лише наслідком наичіння, а й існують у свідомості у вигляді схем, за допомогою яких організується і структурується інформація. Статеву типізація і рольова диференціація поведінки відбуваються завдяки тенденції до групування інформації. Це допомагає дітям переробити більше інформації і сприяє становленню психологічної статі.

Послідовники когнітивної теорії вважають, що внаслідок конкретності мислення і недостатньої переробки інформації стеві ролі дошкільнят суворо регламентовані. Гнучкість виникає тільки тоді, коли досягається певний рівень когнітивного розвитку. Окремі риси батьків можуть гальмувати або полегшувати стеву типізацію дітей, але не зумовлюють її.

Представники нової психології статі вважають, що основну роль у формуванні психологічної статі і стевой ролі відіграють соціальні очікування суспільства, які виникають відповідно до конкретної соціально-культурної матриці і відображаються в процесі виховання. Існує думка, що вроджена стать лише допомагає визначити потенційну поведінку дитини, а головне - стать психологічна, соціальна, на формування якої впливають расові, класові й етнічні варіації стевих ролей. За твердженням представників нової психології статі

уявлення дітей про якості чоловіків і жінок формуються внаслідок засвоєння соціальних статеворольових стереотипів, концентровано представлених у сімейних стосунках (насамперед між батьком і матір'ю).

Стадіальна теорія (когнітивно-генетичний підхід), основою якої є вчення Ж. Піаже про стадії розвитку інтелекту дитини, наголошує, що дошкільники спочатку засвоюють стандарти соціальної поведінки завдяки дізнанню і виконанню правил, а потім переходять від об'єктивної зовнішньої відповідності до суб'єктивної внутрішньої (тобто від ролі до ідентичності). Згідно з цією теорією, дитина приблизно до 2-2,5 років навчається відповідній статі поведінці, потім засвоює фізичні й поведінкові прояви маскулінності і фемінності від осіб, які її оточують. До 5-6 років, усвідомивши незворотність своєї статевої належності, наслідує поведінку своєї статі. Засвоєння соціальних статевих ролей залежить насамперед від загального рівня розвитку інтелекту, пізнавальних психічних процесів. Якщо статеvu роль дитина засвоює практично відразу (дитина знає, що вона дівчинка чи хлопчик), то тендерна схема (зумовлені статтю норми поведінки) є наслідком когнітивного розвитку і формується протягом перших в-7 років життя. Тендерні поняття формуються в дітей на підставі моделей, які вони уявляють.

За мовною теорією, інформація, яку сприймає дитина (зміст, тон мовця, тембр голосу, звукова ритміка, жести, міміка), сигналізує їй про її статеvu належність і впливає на вибір моделей для ідентифікації й наслідування. Процес статевої соціалізації можна представити в такій послідовності: первинне сприйняття інформації (мовна теорія), яка сприяє формуванню первинної статевої ідентичності; ідентичність сприймання подальшої інформації і нау-чін-ня, в процесі чого формуються статеворольові уявлення, засвоюються й інтеріоризуються статеві ролі, які у віці 5-6 років утворюють єдину зі статевою ідентичністю систему "роль - ідентичність". Надалі статеві ролі й статеві

ідентичності функціонують в системі зворотних зв'язків, підкріплюючи і компенсуючи одна одну.

На думку багатьох дослідників, усі ці теорії - складники єдиної моделі формування психологічної статі, кожна з яких містить частину істини, але не охоплює всю складність процесу.